

AVROPA DİLLƏRİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏTƏRCÜMƏDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİM SÖZLƏRİNTRANSLİTERASİYASI

Giriş. Tərcümə tarixi göstərir ki, insan adlarının və familiyaların, coğrafi adların, o cümlədən müxtəlif təşkilat, müəssisə, gəmi, kinoteatr və bir çox digər kateqoriyadan olan xüsusi adların bir dildən digərinə tərcümə edilməsi, daha dəqiq desək, verilməsi zərurəti mütəxəssislərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Müasir dünyada informasiya axınının günbəgün artması belə bir iş tələbatı da durmadan artırır. Şəxs adlarının və familiyaların, başqa sözlə, antroponimlərin bir dildən digərinə çevrilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə çətinliklər törədir. Səbəblərdən biri insan amili ola bilər ki, bu da informasiyanın bir sənəddən digərinə natamam, qeyri-dürüst, yazılması, köçürülməsi və s. ola bilər. Digər səbəblərdən biri olaraq onu göstərmək olar ki, şəxs adlarının və familiyanın müxtəlif yazılış ənənəsi mövcud ola bilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq, ilkin mənbədə olan informasiya, tanınmaz dərəcədə dəyişdirilərək və ya dəyişərək digər mənbələrə keçə bilər. Nəticə etibarilə, bir dildəki şəxs adları və familiyalar, yəni antroponimlər digər bir dildə tanınmaz dərəcədə təhrif edilə bilər. Bütün bunlar adların bir dildən digərinə tərcüməsi məsələsinin mühüm dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Əsas hissə. Antroponimlərin Avropa mənşəli dillərdən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan Avropa və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.

Bokmelder öz əsərində qeyd edir ki, Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır. Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir (1, s.123-134).

Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur. Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyğunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır.

Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, Avropa dillərinin orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqi meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində **ou**, **ow** hərf birləşmələri (**ou**) diftonquna uyğun gəldikdə Azərbaycan dilində **ou** şəklində verilir, amma vurğulu hecadə (**au**) diftonqunu ifadə etdikdə Azərbaycan dilində **au** şəklində verilə bilər. Belə hallarda adın iki mümkün oxu variantı ortaya çıxır.

Bundan əlavə, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilənsəit və samit səslər vardır. Transkripsiya zamanı çox vaxt uzunluq, qısalıq, yumşaqıq, tonun yüksəkliyi və s. bu kimi mühim fonetik informasiya itir, digər dildə isə, əksinə tapmır. Yaxud səslər eyni şəkildə işarələndirilir. Məsələn (**t**) və (**o**) səsləri “**t**” hərfi ilə işarələndirilir. Eləcə də (**u**) və (**w**) səsləri Azərbaycan dilində “**u**” hərfi ilə verilir.

“Qərbi Avropa dillərində biri-birinin qarşılığı olmayan səslər vardır. İngilis dilində tələffüz variativ xarakterlidir. İngilis dili müxtəlif ölkələrin hər birinin özünün tələffüz normaları vardır. Latin qrafikalı əlifba sisteminə malik Azərbaycan dilində xas olan (**x**), (**ğ**), (**g**) və bu kimi səslərin ingilis dilində verilməsi üçün vasitələrin olmadığı məlumdur. Başqa bir cəhət Azərbaycan dilində mövcud olmayan, amma ingilis dili üçün səciyyəvi və triftonq səslərlə bağlıdır. Bu və bunun kimi bir çox cəhətlər Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərlərində nəzərə alınmalıdır. Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə və əks istiqamətdə edilmiş bədii tərcümə əsərlərində şəxs adlarının, başqa sözlə, antroponimlərin və toponimlərin verilməsi yolları xüsusi maraq doğurur” (2, s.245-257).

Tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi istər ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından, istərsə də orijinalın ruhunu əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır və nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına, eləcə də xüsusi adların daşıdığı informativ məna yükünün çatdırılmasına xələl gətirilir.

Xüsusi adların mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar dillərarası və mədəniyyətlərarası obyekt hesab oluna bilər. Buna görə də xüsusi adların bir dildən digərinə tərcüməsindən danışarkən, daha çox xüsusi adların başqa dildə verilməsindən söhbət gedə bilər. Xüsusi adların başqa dildə verilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb və çoxtərəfli problem olub, indi də diqqəti özünə cəlb edir. Bilmək lazımdır ki, bu problemin səbəblərinin böyük spektri vardır. Bunu dillərarası əlaqənin baş verməsində vasitəçi olaraq iştirak edən tərcüməçilərin, jurnalistlərin, şərhçilərin və digərlərinin biliklərində mövcud olan boşluqlarla əlaqələndirmək mümkün olduğu kimi, daha dərin səbəblərini dillərarası kommunikasiya hadisəsi kimi alınma prosesinə ümumilikdə xas olan xüsusiyyətlərlə bağlamaq mümkündür.

Müəlliflər qeyd edirlər: “Fransız dilinin ekvivalentsiz dil vahidlərindən sayılan şəxs adlarının Azərbaycan dilinə keçirilməsini bədii tərcümə əsərləri xüsusi maraq doğurur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fransız dilində xüsusi adların Azərbaycan dilində verilməsinin iki əsas üsulu vardır ki, onlardan biri transkripsiya, digəri transliterasiyadır. Birinci üsul sözün səs formasından, ikinci üsul – onun hərf strukturunun başqa dildə verilməsidir. Əvvəlki vaxtlarda fransız, ingilis, habelə digər Avropa dillərin xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsində əsasən transliterasiyadan istifadə edilmişdir. Bəlkə də

⁷⁵ Azərbaycan Tibb Universiteti “Azərbaycandili” kafedrasının baş müəllimləri atifamara@mail.ru

hu səbəbdən xüsusi adların yalnız qrafik forması Azərbaycan dilində verilmiş, həmin adın fonetik məzmunu nəzərə alınmamışdır”(3, s.144).

Həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələrin əksəriyyəti rus dilindən edildiyini nəzərə alsaq, rus dilində də həmin mənzərənin mövcud olduğunu təxmin etmək olar. Görünür ki, bunu nəzərə alan dilçi alim D.A.Bokmelder xüsusi adlarının rus dilində verilməsindən bəhs edərkən yazır: “XVI və XVIII əsrlərdə İngiltərənin tarixinə və mədəniyyətinə dair yazılmış əsərlərdə müasir oxucuya gülünə görünə bilən Nevton (Newton), Stevinq (Stewing), Qavkesburi (Hawkesbury) kimi ingilis familiyaları və coğrafi adlar tapmaq mükündür. Müasir dövrdə adın hərflər deyil, səs formasının verilməsini nəzərdə tutan transkripsiyaya üstünlük verildiyi müşahidə edilir”.

Müəlliflər öz əsərlərində yazırlar: “Xüsusi adların başqa dildə verilməsi zamanı, hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ümumi qaydalardan kənara çıxan müəyyən istisna hallar vardır. Ona görə də Avropa antroponimlərinin Azərbaycan dilində verilməsi məsələsində Azərbaycan dilinin fonetik və fenomenatik imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Baxmayaraq ki, Avropa və Azərbaycan dillərində səslərin əksəriyyəti aydın şəkildə müqayisəyə gəlir, o aşkardır ki, qarşılaşdırılan dillərin fonetik sistemlərində xeyli dərəcədə fərqlər də vardır. Omlar saitlər və samit səslərdir ki, onların əsasında müqayisə amilini nəzərə alırıq. İngilis antroponimlərinin və toponimlərinin tərkibində mövqeyindən asılı olaraq “a” (e) hərfinin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəliflik müşahidə olunur. İngilis dilinin oxu qaydalarına əsasən bu hərflər qapalı hecadə (ae) oxunur. Bu qaydaya antroponim və toponimlərdə də riayət olunur(4, s.356). Amma tərkibində həmin fonemin olduğu antroponim Azərbaycan dilinə tərcüməsində müxtəliflik özünü göstərir.

1. Tərcümədə **Axel** antroponimində söz önündəki “a” Azərbaycan dilində “a” ilə transliterasiya edilsə də, Sevdə Abuzərlinin tərcüməsində bu toponimin digər komponentləri ənənəyə uyğun transliterasiya olunmamış, müasir dövrdə xüsusi adların tərcüməsində daha çox üstünlük verilən praktik transkripsiya qaydalarına görə transkripsiya olunmuşdur. Axel şəxs adı ingilis dilində (aeksəl) şəkildə tələffüz olunur və Azərbaycan dilinə tələffüz edildiyi şəkildə çevrilmişdir. Orijinaldakı **Gunderson** familiyasının Azərbaycan dilinə edilmiş “Handerson” formasının haradan meydana çıxması izah oluna bilmir. Fikrimizcə, burada da tərcüməçi fikirləşmiş ola bilər ki, Gundersen rus dili variantı ola bilər, ona görə də sözün əvvəlindəki “g” hərfini “h” hərfləri ilə əvəz etmişdir.

2. Bir sıra hallarda ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponim və toponimlər Azərbaycan dilində tələffüzdə olduğu kimi verilir, yəni “ə” ilə yazılır. Məsələn: The girl, whose name was Patsy Smith, wiped reddened eyes with a large linen handkerchief which Tanya had given her (A.Hayley) – Adı Pətsi Smit olan bu qız ağlamaqdan qızarmış gözlərini Tanyanın verdiyi böyük miləmil dəsmalla silirdi (Tərc.Z.Ağayev).

Avropa antroponimlərində və toponimlərində (ae) foneminin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəlifliyin olmasının müəyyən səbəbləri vardır. İngilis dilində (ae) və Azərbaycan dilində (ə) fonemlərinin mövcud olması hələ o demək deyildir ki, onlar bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Vaxtilə rus dili vasitəsilə edilən tərcümələrdə ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponimlərin və toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə “a” və “e” ilə transliterasiya edilmişdir. “Səmt küləkləri sürətlə irəliyə getməyimizə kömək etdiyindən, tezliklə Şərqi Hindistana istiqamət aldığımız. Elə bu vaxt dəhşətli bir fırtına başladı. Tufan bizi Vandimen Torpağından şimal-qərbə apardı...”.

Bu nümunə məşhur ingilis yazıçısı Conatan Sviftin “Quliverin səyahəti” əsərinin M.Rzaquluzadə tərəfindən edilmiş tərcüməsidir. Nümunədə bizi maraqlandıran məqam “Vandimen Torpağı” birləşməsidir. Tərcüməçi əsərin sonunda həmin birləşməyə belə izah verir:

“Vandimen Torpağı” .. – Tasmaniya adasının keçmiş adıdır. Avstraliyanın cənub-şərqindədir”.

Şübhəsiz ki, belə izah oxucuda Tasmaniya adası barədə müəyyən qədər fikir formalaşdırır, amma bu məlumat da tam deyil, “Vandimen” sözünün mahiyyətini açmır. Məlumdur ki, M.Rzaquluzadə əsəri rus dilindən tərcümə etmişdir. Rus dilindəki mətn belədir:

Burada oxucu daha geniş məlumat əldə edir. Amma mövzumuzla bağlı olaraq bizi maraqlandıran cəhət “Vandimen Torpağı” birləşməsindəki Vandimen sözüdür. İzahatdan görünür ki, Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümədəki “Vandimen Torpağı” söz birləşməsinin qarşılığı olan “

Nəticə. Beləliklə, aşkar olur ki, ingilis dilində “Van Diemen’s Land” rus dilinə “Вандименова Земля” şəkildə verilmiş, oradan da Azərbaycan dilinə “Vandimen Torpağı” kimi tərcümə edilmişdir. İngilis dilindəki “Van Diemen” antroponimi rus dilinə Вандимен şəkildə transliterasiya edilmişdir. Rus dilində xüsusi adların transliterasiya və praktik transkripsiya qaydalarına uyğun olaraq ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan sözlər rus dilinə “a”, “e” və ya “ə” ilə transliterasiya edilmişdir. Энтони Ван-Димен ingilis dilindəki Anthony (aentəni), Van (vaen), Diemen (di:mən) şəxs adının rus dilinə transliterasiya formasıdır. Van Diemen rus dilinə transliterasiya edilərkən ayrı deyil, defislə yazılış formasına (Ван-Димен) salınmış, eləcə də Diemen (di:mən) sözündə (ə) neytral səsi “e” hərfləri ilə transliterasiya olunmuşdur. Azərbaycan dilinə həmin sözün, yəni Ван-Димен sözünün sifət forması (Вандименова) əsas götürülərək çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бокмелдер Д.А. О способах передачи английских собственных имён на русском языке. М., 1978. с.123-134.
2. Бугулов И.Н., Шевченко О.Ф. Особенности передачи слов-реалий в переводах англоязычной литературы развивающихся стран. Теория и практика перевода. Вып. 12. Киев: Вища Школа, 1985. с.245-257
3. Введенская Л., Колесников Н. От собственных имён к нарицательным. М.: Просвещение, 1981, 144 с.
4. Гак В.Г., Львин Ю.И. Курс перевода: Французский язык. М.: Междунар. Отношения, 1980, 356, с.

Açar sözlər: antroponimiya, toponomiya, tərcümə, inkişaf, Azərbaycan dili

Key words: anthroponymy, toponomy, translation, development, Azerbaijani language

Ключевые слова: антропонимия, топонимия, перевод, развитие, азербайджанский язык

Резюме

В вопросе перевода антропонимов с английского на азербайджанский следует учитывать некоторые аспекты. Аспекты, которые следует учитывать, как известно, связаны со структурой английского и азербайджанского языков. Ни один из методов, используемых для присвоения личных имен на другом языке в процессе перевода, не позволяет произношения этих имен носителями. языка быть максимально приближенными к их произношению.

Summary

In the question of translation of anthroponyms from English to Azerbaijani, some aspects should be taken into account. Aspects that should be taken into account, as you know, are related to the structure of the English and Azerbaijani languages. None of the methods used for assigning personal names in another language during the translation process allow pronunciation of these names by native speakers. language to be as close as possible to their pronunciation.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Yusif Süleymanov